

Anatol Wialiki

NKWD a polskie podziemie w zachodnich obwodach Białoruskiej SRS (1939-1941)

Przegląd Historyczno-Wojskowy 13 (64)/3 (241), 117-130

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

NKWD A POLSKIE PODZIEMIE W ZACHODNICH OBWODACH BIAŁORUSKIEJ SRS (1939–1941)*

Na liście najmniej zbadanych tematów dotyczących działalności sowieckich służb specjalnych na terytorium tzw. Zachodniej Białorusi znajduje się aktywność grup operacyjno-czekistowskich, które w 1939 r. wraz z Armią Czerwoną wkraczały do polskich miast i miasteczek. Archiwa rosyjskie, m.in. Centralne Archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa, niestety nie posiadają stosownych dokumentów na temat przygotowań NKWD do prowadzenia operacji w Polsce Wschodniej¹.

Sowieckie organa bezpieczeństwa podjęły się przygotowań do pracy w Polsce dopiero we wrześniu 1939 r. Świadczy o tym to, iż 1 września 1939 r. u Stalina odbyła się odprawa kierownictwa resortów siłowych. Wówczas zapadły poufne decyzje o podjęciu kroków w kierunku przygotowań organów bezpieczeństwa państwowego do pracy operacyjnej na ziemiach wschodnich Polski². Po 3 września, gdy Wielka Brytania i Francja przystąpiły do wojny, przygotowania te zintensyfikowano. Ławrientij Beria, ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRS 8 września wydał rozkaz o utworzeniu pięciu grup operacyjno-czekistowskich w Kijowskim i Białoruskim okręgach wojskowych. W skład tych grup mieli wejść zarówno funkcjonariusze Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych Białoruskiej SRS, jak i NKWD ZSRS. Do każdej grupy przydzielono po 300 żołnierzy wojsk straży granicznej. Zakres obowiązków tych grup określono w dyrektywie NKWD ZSRS nr 20177 z 15 września 1939 r. W celu zapobieżenia wycieku informacji zapewniono pełną dyskrecję. Treść wspomnianej dyrektywny znało jedynie kilka osób, m.in. Ławrientij Canawa, ludowy komisarz spraw wewnętrznych BSRS. Organa partyjne Ukrainy i Białorusi zostały poinformowane o tej dyrektywnie przez czekistów³.

W rzeczywistości w zachodnich obwodach BSRS utworzono więcej grup operacyjno-czekistowskich niż określano w dyrektywnie. Tak więc 18 września Canawa zameldował Berii: *po zajęciu terenu przez jednostki RKKA organizowano tymczasowe zarządy w Dziśnie, Głębokiem, Wilejce, Wołożynie, Stołpcech, które już przystąpiły do roboty*⁴. 18 września utworzono grupy operacyjno-czekistowskie w Radoszkowiczach, Nowogródku, Wołkowysku, Klecku, następnego dnia powstały kolejne w miejscowościach: Braśław, Postawy, Oszmiana, Krasne, Iwieniec, a 20 września – w Święcianach i Wilnie⁵. Utworzenie większej liczby grup niż pierwotnie planowano wynikało z potrzeby poddania pełnej kontroli terenów, na których zamieszkiwało przeszło 4 mln ludzi.

Dobór funkcjonariuszy do wspomnianych grup spoczywał na kierownictwie działu kadr NKWD BSRS z kapitanem bezpieczeństwa państwowego Pawłem Strokinyem na czele. Właśnie ten człowiek podjął się typowania funkcjonariuszy do grup operacyjno-czekistowskich. W jego aktach personalnych czytamy m.in.:

* Tłumaczył z języka rosyjskiego Jerzy Grzybowski.

¹ A. A. Zdanowicz, *Zapadnyj pochod NKWD*, „Wojenno-Istoriczeskij Żurnał” 2011, nr 6, s. 47.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, s. 48.

⁴ *Szczył i miecz otieczestwa*, Mińsk 2006, s. 124.

⁵ *Ibidem*, s. 124.

Strokin Paweł Aleksandrowicz, naczelnik działu kadr NKWD BSRS, kapitan bezpieczeństwa państwowego, członek WKP(b) od 1930 r., służy w organach NKWD od 1927 r. Dużą wagę przywiązywał do zagadnień dobierania kadr na potrzeby grup operacyjno-czekistowskich zachodniej Białorusi, które odegrały decydującą rolę w zapewnieniu wykonania zadań stojących przed grupami operacyjnymi w zakresie wykrycia i likwidacji formacji kontrrewolucyjnych i elementów kontrrewolucyjnych. Jako naczelnik działu kadr NKWD BSRS swoim entuzjazmem, wiernością sprawie, z właściwą czekiście-komuniście bolszewicką zaciętością zdołał szybko dobrać kadry grup operacyjno-czekistowskich zachodniej Białorusi. Prawidłowy dobór i obsada zapewniły dobrą robotę grup operacyjno-czekistowskich⁶.

Obsada dowódców grup operacyjno-czekistowskich w zachodniej Białorusi wyglądała następująco: Wołkowysk⁷ – Wiaczesław Gridniew, województwo poleskie – kapitan bezpieczeństwa państwowego Sergiej Duchowicz⁸, Grodno – pułkownik wojsk straży granicznej Władimir Worobjew⁹, Mołodeczno¹⁰ – lejtenant bezpieczeństwa państwowego Jewgienij Fiodorow, Brześć¹¹ – kapitan bezpieczeństwa państwowego Aleksandr Pridorogin, Suwałki¹² – sierżant bezpieczeństwa państwowego Iwan Gilikow, Łomża¹³ – lejtenant bezpieczeństwa państwowego Michaił Dmitrijew, Łuniniec¹⁴ – sierżant bezpieczeństwa państwowego Nikołaj Gołdyrew, Lida¹⁵ – lejtenant bezpieczeństwa państwowego Paweł Legajew, Kamień Koszyrski¹⁶ – lejtenant bezpieczeństwa państwowego Paweł Rodin, Pińsk¹⁷ – lejtenant bezpieczeństwa państwowego Aleksandr Stiepanow, Nieśwież¹⁸ – Aleksiej Szyło¹⁹.

Należy podkreślić, że funkcjonariusze grup operacyjno-czekistowskich legitymowali się dużym stażem pracy w organach bezpieczeństwa państwowego i, co jest ważne, specjalizowali się w problematyce polskiej. Przykładowo: *Kowalow Aleksandr Denisowicz, urodzony w 1897 r. Członek WKP(b) od 1930 r. Starszy lejtenant bezpieczeństwa państwowego. W organach NKWD od 1928 r. Stanowisko: tymczasowo pełniący funkcję naczelnika 5 Oddziału Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego NKWD BSRS. Po wcieleniu go do grupy operacyjno-czekistowskiej kierował pracą śledczą. Wykazywał dużo energii i wierności bolszewickiej, dzięki czemu w trakcie prowadzenia dochodzeń wykryto, aresztowano i ujawniono część aktywny i kierownictwa organizacji kontrrewolucyjnych PPS, ROWS²⁰, OZON i in-*

⁶ Nacyjnalny Archiu Respubliki Biełaruś (dalej – NARB), f. 4p, op. 1, t. 13587, k. 200.

⁷ *Ibidem*, k. 201.

⁸ *Ibidem*, k. 203.

⁹ *Ibidem*, k. 209.

¹⁰ *Ibidem*, k. 212.

¹¹ *Ibidem*, k. 215.

¹² *Ibidem*, k. 216.

¹³ *Ibidem*, k. 227.

¹⁴ *Ibidem*, k. 228.

¹⁵ *Ibidem*, k. 229.

¹⁶ *Ibidem*, k. 31.

¹⁷ *Ibidem*, k. 232.

¹⁸ *Ibidem*, k. 233.

¹⁹ *Ibidem*, t. 14616, k. 227.

²⁰ ROWS – Russkij Obszcziewoinskij Sojuz (Rosyjski Związek Ogólnowojskowy), antybolszewicka organizacja emigrantów rosyjskich działająca w okresie międzywojennym w krajach Europy, Ameryki, Azji i Australii. W Polsce działały filie wchodzące w skład Oddziału 1.

nych. Dzięki niemu zdemaskowano byłego agenta wywiadu polskiego Iljutowicza, jednego z przywódców białogwardyjskiej organizacji terrorystycznej NTS²¹.

Towarzysz Kowalow, pracując operacyjnie od 1932 r., udowodnił, że jest bezwzględny wobec wrogów ludu. Osobiście ujawnił wielu uczestników organizacji kontrrewolucyjnych, szpiegów, dywersantów i terrorystów zesłanych do ZSRS przez wywiad łotewski i polski. W szczególności przez niego zostali zdemaskowani wybitni agenci Oddziału II polskiego Sztabu Głównego dawnej Polski: Władimir Towpiejko, który podawał się za instruktora KC Komunistycznego Związku Zachodniej Białorusi. Na podstawie jego zeznań w 1935 r. na terytorium ZSRS wykryto ekspozyturę byłego wywiadu polskiego liczącą 5 osób (Masłowski, Krynczyk, były poseł na Sejm w Polsce i inni) oraz wielu innych agentów, którzy osiedlili się w różnych miastach Związku Sowieckiego (...) Zdemaskowano byłego posła do Sejmu polskiego i czynnego agenta Oddziału II polskiego Sztabu Głównego Rak-Michajłowskiego²², Taraszkiewicza²³ i byłego sekretarza KC KPZB Korczyk-Łoginowicza²⁴, eserowca, który od 1924 r. był sekretarzem KC KPZB i jednocześnie agentem Oddziału II polskiego Sztabu Głównego²⁵.

Należy się zastanowić, jaką rolę pełniły grupy operacyjno-czekistowskie? Ludowy komisarz spraw wewnętrznych BSRS Canawa w październiku 1939 r. poinformował Pantielejmona Ponomarienkę, I sekretarza KC KP(b)B: (...) w trakcie roboty operacyjno-czekistowskiej grup Zachodniej Białorusi w zakresie pracy agenturalnej nacisk kładziono na poszukiwanie ukrywających się pracowników i agentów ekspozytur Oddziału II polskiego Sztabu Głównego i polskiej Policji oraz innych organów pacyfikacyjnych, najbardziej reakcyjnych przedstawicieli władzy polskiej, obszarników i wyższych urzędników, osób podejrzewanych o szpiegostwo, przywódców istniejących w Polsce partii kontrrewolucyjnych, band, osób stawiających czynny opór zbrojny nacierającym jednostkom Armii Czerwonej i innych elementów kontrrewolucyjnych. Obecnie, choć pracy agenturalnej w dalszym ciągu poświęca się wiele uwagi, to jest ona coraz bardziej ukierunkowana na rozpracowywanie celowe. W tym kierunku prowadzimy nowe werbunki²⁶.

²¹ TNS – Narodno-Trudowej Sojuz (Ludowo-Robotniczny Związek), anty bolszewicka organizacja emigrantów rosyjskich.

²² Szymon Rak-Michajłowski – działacz białoruski w II RP. W 1927 r. został skazany za działalność w Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromadzie. W 1933 r. w ramach wymiany więźniów wyjechał do ZSRS. Sowieckie organa bezpieczeństwa sfabrykowały przeciwko niemu zarzuty, oskarżając o działalność na rzecz wywiadu polskiego. W 1938 r. skazany na karę śmierci i stracony.

²³ Bronisław Taraszkiewicz – działacz białoruski w II RP. W 1927 r. został skazany za działalność w Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromadzie. W 1933 r. w ramach wymiany więźniów wyjechał do ZSRS. Sowieckie organa bezpieczeństwa postawiły mu zarzut działalności na rzecz wywiadu polskiego. W 1938 r. skazany na karę śmierci i stracony.

²⁴ Józef Łoginowicz *vel* Paweł Korczyk – działacz komunistyczny w II RP. W latach 1925–1936 sekretarz polityczny KC KPZB. W 1936 r. aresztowany i skazany przez sowiecki wymiar sprawiedliwości na 5 lat więzienia. W 1939 r. wyrokiem Trybunału Wojennego Frontu Białoruskiego skazany na karę śmierci. Zmarł w więzieniu w 1940 r.

²⁵ NARB, f. 4p, op. 1, t. 13587, k. 210. Wbrew zapewnieniom NKWD działacze białoruscy: Bronisław Taraszkiewicz, Szymon Rak-Michajłowski i Józef Łoginowicz, nigdy nie byli konfidentami wywiadu polskiego. Obciążające ich zarzuty są niesłuszne. Cała sprawa została sfabrykowana przez NKWD w celu rozbicia ruchu białoruskiego. Taraszkiewicz i Rak-Michajłowski zostali skazani na karę śmierci w 1938 r. i straceni, Łoginowicz zaś zmarł w więzieniu.

²⁶ NARB, f. 4p, op. 1, t. 14616, k. 191.

Przed wkroczeniem Armii Czerwonej do Polski NKWD sporządziło listy imienne osób podlegających ściganiu. Za sporządzanie tych list był odpowiedzialny 2 wydział NKWD z Aleksiejem Siergiejewym na czele. W aktach personalnych czytamy o nim m.in.: *Siergiejew Aleksiej Andriejewicz, naczelnik 2 wydziału Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego NKWD BSRS, kapitan bezpieczeństwa państwowego, członek WKP(b). W organach NKWD służy od 1930 r. Jako naczelnik 2 wydziału Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego NKWD brał czynny udział w rozpracowaniu, zdemaskowaniu i aresztowaniu elementów kontrrewolucyjnych. Przed wkroczeniem jednostek RKKA na terytorium Zachodniej Białorusi wykazał się dużą inicjatywą w gromadzeniu materiałów dotyczących elementu kontrrewolucyjnego Zachodniej Białorusi, tym samym umożliwiając aresztowanie na samym początku działań wojennych znacznej części agentów, wywiadowców Oddziału II polskiego Sztabu Głównego. W trakcie posuwania się jednostek Armii Czerwonej i organizacji grup operacyjno-czekistowskich brał czynny udział w ujawnieniu i likwidacji gniazd kontrrewolucyjnych. W szczególności towarzyszył Siergiejew wykazał się inicjatywą w tropieniu i likwidacji kierownictwa aktywu partii politycznych*²⁷.

Aresztowania przeprowadzono już w pierwsze dni po zajęciu terenu przez Armię Czerwoną. Z notatki Canawy i M. Boczkowa do Berii z 28 września 1939 r. o działalności grup operacyjno-czekistowskich na terenie byłego województwa wileńskiego i białostockiego wynika, że wszędzie podjęły one pracę agenturalno-śledczą. Do 25 września 1939 r. aresztowano:

- w charakterze zakładników – 17 byłych księży, obszarników, inną szlachtę;
- 9 reakcyjnych przedstawicieli byłej administracji polskiej, kierowników lokalnych organów policji, żandarmerii, KOP, pracowników Oddziału II polskiego Sztabu Głównego;
- 4 wojewodów, ich zastępców i burmistrzów;
- przywódców partii politycznych: 3 z PPS, 1 ze Stronnictwa Narodowego, 3 ze Stronnictwa Pracy, razem członków partii politycznych – 7 osób;
- 29 „prowokatorów żandarmerii”, 14 „prowokatorów policji” i 11 „prowokatorów Oddziału II Sztabu Głównego”.
- 27 bandytów i 24 ich popleczników.

Za tymi liczbami kryją się losy poszczególnych ludzi. Jednym z nich był aresztowany w Wołkowysku 27 września 1939 r. Arseniusz Łatunia. Podczas śledztwa zeznał, że w latach 1934–1935 był członkiem i sekretarzem filii KPZB w Wołkowysku, w 1936 r. został aresztowany przez policję i dał się zwerbować jako agent „Karski”. Czekiści wszczęli przeciwko niemu dochodzenie²⁸.

Przytoczona niżej charakterystyka jednego z kierowników grup operacyjno-czekistowskich to jednocześnie kapitalny dokument przybliżający szczegóły pracy w terenie. *Gridniew Wiaczesław Wasilewicz, urodzony w 1898 r., major RKKA, członek WKP(b), w organach pracuje od 1921 r. Naczelnik grupy operacyjno-czekistowskiej powiatu Wołkowysk. Jako kierownik grupy operacyjno-czekistowskiej miasta Wołkowysk, tworząc zdolny do pracy aparat grupy, wykrył i zlikwidował znaczącą liczbę kontrrewolucyjnych partii politycznych, agentury i etatowych pracowników Oddziału II polskiego Sztabu Głównego. Dzięki temu obezwładniono formacje*

²⁷ *Ibidem*, t. 13587, k. 225.

²⁸ *Polskoje podpolje na tierritorii Zapadnoj Ukrainy i Zapadnoj Biełorussii. 1919–1941 gg.*, Warszawa–Moskwa 2001, s. 160.

kontrrewolucyjne i zapewniono bezpieczeństwo w mieście. W szczególności przez niego zostali wykryci i ujęci działacze OZON Jazełński (?), Kozubski i Pyliński, kierownicy organizacji Stronnictwo Narodowe, Ciempański (?) i inni, kierownik PPS w Baranowiczach, Bernosik (?). 18 września 1939 r. pod jego kierownictwem w Nieświeżu został ujęty książę Radziwiłł²⁹ i jego służba w liczbie około 30 ludzi³⁰.

Równie skutecznie działał Władimir Worobjew, kierownik grupy operacyjno-czekistowskiej w Grodnie. W opinii przełożonego czytamy m.in.: *Worobjew Władimir Iwanowicz, pułkownik wojsk straży granicznej, członek WKP(b) od 1918 r., naczelnik grodzieńskiej grupy operacyjno-czekistowskiej. Jako kierownik grupy operacyjno-czekistowskiej w Grodnie prowadził ofiarną pracę zmierzającą do wykrycia elementu kontrrewolucyjnego. Od pierwszych dni oczyścił miasto z uczestników oporu zbrojnego stawianego jednostkom Armii Czerwonej – agentów policji, wywiadu, przywódców partii politycznych, najbardziej reakcyjnie usposobionej części oficerów i urzędników. Pod jego kierownictwem została wykryta i aresztowana organizacja kontrrewolucyjna „OZON” w liczbie 19 osób. Wykryci i aresztowani (zostali – red.) sekretarz PPS Rożnowski, członek POW Tubiński i inni. Towarzysz Worobjew stworzył zdolny do pracy aparat grupy operacyjnej i poprzez swoją ofiarną pracę mającą na celu wykrycie i likwidację elementu kontrrewolucyjnego, zapobiegł wystąpieniu kontrrewolucyjnemu wśród gimnazjalistów w 4 gimnazjach w Grodnie*³¹.

Grupy operacyjno-czekistowskie miały za zadanie m.in. poszukiwanie i ujęcie znanych działaczy politycznych. Przykładowo, grupa pod kierownictwem Georgija Aksiutina aresztowała w Wilnie braci Józefa Piłsudskiego. Przełożeni w opinii wystawionej Aksiutinowi napisali: *Aksiutin Georgij Fiodorowicz, członek WKP(b) od 1937 r. Urodzony w 1902 r. W wojskach straży granicznej od 1924 r. Starszy operpełnomocnik Działu Gospodarczego Zarządu NKWD na obwód wilejski. Pracował jako naczelnik oddziału agenturalnego Wilna, następnie Wilejki. Dzięki uporowi i entuzjazmowi rozwinął pracę agenturalną w Wilnie i Wilejce i zdołał wykryć blisko 3000 elementów kontrrewolucyjnych. Osobiście wytopił i aresztował zawziętych kontrrewolucjonistów braci Piłsudskich – Jana Piłsudskiego³² – byłego ministra skarbu, i Kazimierza Piłsudskiego³³ – byłego ministra robót publicznych. Stworzył sieć agentury zagranicznej, przede wszystkim w Wilnie. Jest bezwzględny wobec wrogów ludu. Został przedstawiony do odznaczenia Orderem Czerwonego Sztandaru*³⁴.

²⁹ Janusz Radziwiłł, książę, w latach 1928–1935 poseł na Sejm, następnie w Senacie. Zatrzymany przez NKWD 19 IX 1939 r., lecz już w grudniu po interwencji włoskiej rodziny królewskiej został zwolniony. Po wybuchu powstania warszawskiego aresztowany wraz z żoną przez Niemców. Niespodziewanie został zwolniony już w październiku 1944 r. W styczniu 1945 wraz z żoną został aresztowany przez NKWD. W 1947 r. powrócił do Warszawy (żona Anna zmarła w 1947 w więzieniu w Krasnogorsku); przez 3 tygodnie był przetrzymywany przez Urząd Bezpieczeństwa Publicznego. Po zwolnieniu zamieszkał w Warszawie. Wycofał się całkowicie z życia politycznego.

³⁰ NARB, f. 4p, op.1, t. 13587, k. 201.

³¹ *Ibidem*, k. 209.

³² Jan Piłsudski po aresztowaniu został wywieziony do Moskwy i osadzony w więzieniu na Łubiance. Uwolniony latem 1941 r. w wyniku układu Sikorski–Majski. Zmarł w Londynie w 1950 r.

³³ Kazimierz Piłsudski po aresztowaniu przebywał w więzieniach w Moskwie. Zmarł w Bucharze w 1941 r.

³⁴ NARB, f. 4p, op. 1, t. 13587, k. 207.

Nadmienić należy, że czasami grupom operacyjno-czekistowskim powierzano pracę z jeńcami. Wymownie świadczy o tym fragment charakterystyki naczelnika grupy operacyjno-czekistowskiej w Brześciu, Aleksandra Pridorogina: *Pridorogin Aleksandr Nikołajewicz – kapitan bezpieczeństwa państwowego; naczelnik powiatowego oddziału NKWD w Brześciu; członek WKP(b). Pracując jako naczelnik grupy operacyjno-czekistowskiej granicznego powiatu brzeskiego, w wyznaczonym terminie wykrył i rozbił kierownictwo partii politycznych, organizacji kontrrewolucyjnych, uczestników oporu stawianego jednostkom RKKA. Jako odpowiedzialny za filtrację jeńców wojennych w punkcie wymiany w Brześciu doskonale sprostął swym obowiązkom i organizował pracę agenturalno-operacyjną, w wyniku czego spośród jeńców przekazanych przez stronę niemiecką wyłapano 16 agentów wywiadu niemieckiego. Umiejętnie organizował pracę agenturalno-operacyjną w grupie, a następnie w oddziale powiatowym, w wyniku czego w porę wykrył i zlikwidował poważne formacje powstańcze i szpiegowskie. Wykrył i zdemaskował członka NTSNP³⁵ Jakowlewa-Zawadinec Wadima Piotrowicza, dzięki zeznaniom którego natrafiono na trop 17 członków tej organizacji. Za jego sprawą uzyskano materiały dotyczące organizacji Bractwo Prawdy Ruskiej. Materiały przekazano do wykorzystania. Oprócz tego został aresztowany kierownik PPS w Brześciu Pankonen Karol Ludwigoicz i sekretarz PPS Ochocki Andriej Władimirowicz i wielu innych. Towarzysz Pridorogin w RKKA od 1918 r., w organach NKWD od 1921 r. Wcześniej był odznaczony i wyróżniony, m.in. trzykrotnie bronią, portretem towarzysza Dzierżyńskiego, medalem XX lat RKKA³⁶.*

Najważniejszym jednak zadaniem grup operacyjno-czekistowskich było stworzenie wywiadowczej sieci agenturalnej. Przykładowo, naczelnik Zarządu Rejonowego NKWD w Jedwabnem, niejaki Kostrow, zameldował do wydziału specjalnego KC KP(b)B: *w oddziale rejonowym działa agentura w liczbie 130 osób. Wśród nich 4 rezydentów, 14 agentów (...) i III informatorów³⁷.* Tymczasem Iwanow, naczelnik Zarządu Rejonowego NKWD w Ciechanowcu informował władze partyjne w Mińsku, że w rejonie zwerbowano 92 osób, w tym 18 agentury obiektowej, 41 agentury ogólnej, 17 agentury przeciwdywersyjnej, 10 agentury zewnętrznej i 3 innych agentów. Trzon agentury stanowili dawni członkowie partii politycznych. W podziale na poszczególne grupy społeczne było to: 29 członków „kontrrewolucyjnych” partii politycznych, 4 podoficerów, 11 „kułaków” i 5 byłych kupców³⁸.

Z raportu naczelnika Zarządu Rejonowego NKWD w Brańsku wynika, że w tym rejonie sowieckie organa bezpieczeństwa miały 3 rezydentów, 6 agentów i 63 informatorów³⁹. Tymczasem w rejonie augustowskim miejscowa ekspozytura NKWD liczyła 4 rezydentów, 10 agentów i 134 informatorów oraz 50 agentów zewnętrznych⁴⁰. W rejonie sopoćkińskim w 1940 r. było 92 informatorów i 10 agentów⁴¹.

³⁵ Prawdopodobnie chodzi o Związek Ludowo-Robotniczny (Narodno-Trudowej Sojuz – NTS), antybolszewicką organizację emigrantów rosyjskich.

³⁶ NARB, f. 4p, op. 1, t. 13587, k. 215.

³⁷ *Ibidem*, t. 16958, k. 10, Sprawozdanie sytuacyjne z rejonu Jedwabne, obwód białostocki, 16 IX 1940 r.

³⁸ *Ibidem*, t. 16966, k. 10, Sprawozdanie sytuacyjne z rejonu Ciechanów, obwód brzeski, 17 IX 1940 r.

³⁹ *Ibidem*, t. 16956, k. 17, Sprawozdanie sytuacyjne z rejonu Brańsk, obwód białostocki, 17 IX 1940 r.

⁴⁰ *Ibidem*, t. 16955, k. 10, Sprawozdanie sytuacyjne z rejonu Augustów, obwód białostocki, 17 IX 1940 r.

⁴¹ *Ibidem*, t. 16965, k. 15, Sprawozdanie sytuacyjne z rejonu Sopoćkiń, obwód białostocki, 17 IX 1940 r.

Bardzo ważnym elementem pracy grup operacyjno-czekistowskich była ewidencja i rozpracowanie operacyjne „elementów kontrewolucyjnych”. Przykładowo, w rejonie sopockińskim objęto kontrolą: 213 członków Stronnictwa Ludowego, 13 członków Stronnictwa Narodowego, 88 członków OZON, 10 członków Polskiej Organizacji Wojskowej, 300 członków Związku Strzeleckiego i 134 podoficerów WP⁴². Ponadto NKWD objęło rozpracowaniem operacyjnym 4 członków Stronnictwa Ludowego, 2 członków Stronnictwa Narodowego, 22 członków OZON, 3 członków Związku Strzeleckiego i 3 kaprali WP⁴³.

W rejonie Jedwabnego do 17 września 1940 r. kontroli poddano 231 członków OZON, 387 członków Stronnictwa Ludowego, 80 „syjonistów”, 30 członków Stronnictwa Narodowego, 14 „bundowców”⁴⁴, 5 członków Polskiej Partii Socjalistycznej. W sprawozdaniu Zarządu Rejonowego NKWD w Jedwabnem z września 1940 r. napisano m.in.: *Wśród organizacji, na których opierał się rząd polski w swej pracy, wzięto pod uwagę: związek „POW” i organizację „Strzelec”. Odnotowano 96 członków POW i 37 „strzelców”. Liczba kościołów w rejonie wynosi 8. W nich odprawia nabożeństwo 8 księży, 8 organistów i 8 dozorców kościelnych. Wszyscy księża, jako że są antysowiecko nastawieni, zostali objęci nadzorem, dwóch zaś kapłanów (Borawski i Wondałowski [Wądałowski?]) figuruje w aktach agenturalnych jako czynni członkowie organizacji powstańczych. W czerwcu tego roku Zarząd Rejonowy NKWD aresztował dwóch księży (Szumowski i Cudnik) jako przywódców organizacji powstańczych. Spośród organizacji młodzieżowych odnotowano „Młodą Polskę”⁴⁵ – 31 osób, „Sokół” – 19 osób, „Związek Młodzieży Katolickiej” – 25. Poddano również obserwacji NKWD 181 kułaków⁴⁶.*

Na uwagę zasługuje sprawozdanie Zarządu Rejonowego NKWD w Grajewie (obwód białostocki): *wykryto i objęto obserwacją operacyjną członków partii „OZON” – 535 osób, „Stronnictwa Narodowego” – 615, „Syjonistów”⁴⁷ – 120. Ponadto w rejonie bacznie obserwowani są członkowie „POW” – 36, w tym 4 figuruje w rozpracowaniu agenturalno-śledczym „Piłsudzycy”. W rozpracowanie tego kontyngentu zaangażowano 7 informatorów. Mamy także członków organizacji strzeleckiej – 143 osób, z czego 5 jest obecnych w rozpracowaniu „Strzelcy”. W celu rozpracowania „strzelców” zaangażowano 11 informatorów. Objęto obserwacją także 71 podoficerów, w tym celu korzystamy z 6 informatorów. „Związek Rezerwistów” – 37 osób, informatorów zaś do ich rozpracowania posiadamy 3. „Komitet Funduszy na Rzecz Obrony Narodowej” liczy 9 osób i mamy tutaj 3 informatorów. Członków organizacji „Stowarzyszenie”⁴⁸ – 56 osób, „Harcerstwo”⁴⁹ – 135 osób, „Brito-Chaim” – 48 osób, podejrzanych o szpiegostwo – 17 osób. Na terenie rejonu znajduje się 9 parafii katolickich obsługiwanych przez 11 księży, którzy przejawiają czynną działalność antysowiecką zmierzającą do tworzenia organizacji powstańczych. Tak więc księża Penza i Wyszyński prowadzą wśród uczniów*

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, k. 16.

⁴⁴ Członkowie Żydowskiego Związku Robotników, organizacji działającej w okresie międzywojennym m.in. w Polsce.

⁴⁵ Związek Młodej Polski – organizacja powstała w 1937 r. jako młodzieżówka OZON-u.

⁴⁶ NARB, f. 4p, op. 1, t. 16958, k. 6.

⁴⁷ Najprawdopodobniej mowa o członkach partii Paolej Syjon.

⁴⁸ Nie udało się ustalić, o jaką organizację chodzi.

⁴⁹ Związek Harcerstwa Polskiego.

*i młodzieży agitację kontrrewolucyjną, nawołując młodzież do wstąpienia do oddziałów powstańczych i wystąpień zbrojnych przeciwko władzy sowieckiej*⁵⁰.

W sprawozdaniu Zarządu Rejonowego NKWD w rejonie brańskim czytamy m.in.: *wykryto i objęto obserwacją (...) następujące partie polityczne i organizacje: „Stronnictwo Narodowe” – 455 osób, „OZON” – 9, PPS – 20, „Paolej Syjon” – 17, „Syjoniści”⁵¹ – 71, „BUND” – 21, „Strzelcy” – 105, „Katolicki Związek Młodzieży” – 14, „Związek Młodej Polski” – 9, „Zukunft” – 9, „Beitar”⁵² – 11. Oprócz tego odnotowano obecność podoficerów byłej armii polskiej – 89 osób, konfidentów byłej policji polskiej – 12, duchownych – 39, członków komitetów kościelnych i cerkiewnych – 56, kułaków – 125, członków „Hromady Białoruskiej”⁵³ – 10, różnego rodzaju elementów kontrrewolucyjnych – 85. Tak więc stwierdzono obecność w całym rejonie 1157 osób*⁵⁴.

Pełne zestawienia dotyczące liczebności objętego obserwacją operacyjną „antysowieckiego elementu kontrrewolucyjnego” zawiera notatka Canawy, ludowego komisarza spraw wewnętrznych BSRS, z 15 maja 1941 r. do I sekretarza KC KP(b) Białorusi P. Ponomarienki. Szef bezpieczeństwa meldował m.in.: *w wyniku likwidacji przez nasze organa w zachodnich obwodach Białoruskiej SRS różnego rodzaju organizacji powstańczych, szpiegowsko-terrorystycznych, dywersyjnych niektórzy członkowie tych organizacji przeszli do podziemia i znajdują się nielegalnie na naszym terenie, inni uciekli za granicę. Objęliśmy obserwacją:*

- a) *uczestników organizacji kontrrewolucyjnych działających nielegalnie – 860 osób, których rodziny w liczbie 717 mieszkają na naszym terenie;*
- b) *uczestników organizacji kontrrewolucyjnych i innych elementów kontrrewolucyjnych zbiegłych za granicę – 1111 osób, których rodziny w liczbie 1098 mieszkają na naszym terenie;*
- c) *oprócz tego, zostało oszczędzonych przez trybunały wojenne i sądy za działalność kontrrewolucyjną – 693 osób.*

W rozkładzie na poszczególne obwody sprawa przedstawia się następująco.

Obwód białostocki. W podziemiu znajduje się 495 osób, mieszka w obwodzie członków ich rodzin – 459. Zbiegło za granicę 428 osób, mieszka członków ich rodzin – 428.

Obwód baranowicki. W podziemiu znajduje się 95 osób, mieszka w obwodzie członków ich rodzin – 95. Zbiegło za granicę 190 osób, mieszka członków ich rodzin – 190.

Obwód brzeski. W podziemiu znajduje się 135 osób, mieszka w obwodzie członków ich rodzin – 40. Zbiegło za granicę 296 osób, mieszka członków ich rodzin – 296.

Obwód piński. W podziemiu znajduje się 66 osób, mieszka w obwodzie członków ich rodzin – 54. Zbiegło za granicę 155 osób, mieszka członków ich rodzin – 142.

*Obwód wilejski. W podziemiu znajduje się 69 osób, mieszka w obwodzie członków ich rodzin – 69. Zbiegło za granicę 42 osób, mieszka członków ich rodzin – 42*⁵⁵.

⁵⁰ NARB, f. 4p, op. 1, t. 16957, k. 13–14, Sprawozdanie sytuacyjne z rejonu Grajewa, obwód białostocki, z 16 IX 1940 r.

⁵¹ Zapewne chodzi o członków innych żydowskich partii politycznych niż Paolej Syjon i Bund.

⁵² „Bejtar” – organizacja utworzona w 1923 r. w Rydze przez Aarona Propesa; miała filie na Litwie, w Polsce i Rumunii. I zjazd wszechświatowy odbył się w 1931 r. w Gdańsku.

⁵³ Chodzi o Białoruską Włościańsko-Robotniczą Hromadę, która działała w Polsce w latach 1926–1927.

⁵⁴ NARB, f. 4p, op. 1, t. 16956, k. 15.

⁵⁵ *Ibidem*, t. 18373, k. 88–89.

Grupy operacyjno-czekistowskie dużą wagę przywiązywały do poszukiwania i konfiskaty materiałów wywiadu polskiego i policji. W celu ich przyjęcia czekieści skrzętnie przeszukiwali pomieszczenia i lokale, w których mieściły się siedziby tych służb. Na początku października 1939 r. w gmachu dowództwa KOP i ekspozytury wywiadu w Wilnie w ręce czekistów wpadły *poufne dokumenty, m.in. zdjęcia paszportów sowieckich i stempli urzędów sowieckich oraz wiele zdjęć osób o nieustalonej tożsamości*⁵⁶. Wśród znalezisk znajdowały się m.in. stemple Witebskiego Obwodowego Zarządu Ziemskiego za rok 1938. Łupy te na początku października załadowano do wagonów i wywieziono do Wilejki, gdyż Wilno wkrótce przekazano Litwie⁵⁷.

Zdobyczne dokumenty przyczyniły się do ujawnienia i rozbicia agencji wywiadu polskiego. Przykładowo, za sprawą przyjęcia przez czekistów archiwum w Słoniemiu udało się wpaść na trop 108 policjantów, 8 detektywów, 4 prowokatorów i 25 oficerów. Oprócz tego w archiwum w Słoniemiu odnaleziono listy imienne członków następujących organizacji działających w powiecie: Związek Strzelecki, OZON, Związek Młodej Polski i PPS. Z kolei grupa operacyjna w Wołożynie natrafiła na listy imienne agentów policji w gminach Iwieniec i Pierszaje. Do 22 października 1939 r. spośród 70 obecnych na tej liście 20 osób zostało aresztowanych, a pozostałe były ścigane przez sowiecki wymiar sprawiedliwości⁵⁸.

Do poszukiwania archiwów angażowano nieetatowych agentów NKWD. Przyjrzyjmy się tej działalności czekistów na przykładzie charakterystyki Siergieja Duchowicza, naczelnika grupy operacyjno-czekistowskiej na województwo poleskie. Czytamy w niej m.in.: *Duchowicz Siergiej Grigoriewicz, naczelnik Zarządu NKWD na obwód piński, kapitan bezpieczeństwa państwowego, członek WKP(b) od 1937 r., Białorusin, urodzony w 1903 r. W organach NKWD od 1923 r. W pierwszych dniach zajęcia przez RKKÁ terenów Zachodniej Białorusi został mianowany naczelnikiem grupy operacyjno-czekistowskiej na byłe województwo poleskie. W pracy operacyjnej wykazał wyjątkową energię i bolszewicką zdolność do walki z kontrrewolucją. Podległa towarzyszowi Duchowiczowi grupa operacyjno-czekistowska w ciągu krótkiego czasu wykryła i zlikwidowała na terenie byłego województwa znaczną część kierownictwa i aktywu partii i organizacji kontrrewolucyjnych: OZON, UNO⁵⁹, PPS. Aresztowano na terenie obwodu pińskiego 1250 agentów ekspozytury polskiego Sztabu Głównego, najbardziej reakcyjnych przedstawicieli administracji polskiej i innych elementów kontrrewolucyjnych. Przy jego udziale zostali aresztowani książę Radziwiłł, były prezydent Brześćcia, poseł na sejm, kierownik organizacji kontrrewolucyjnej PPS Michajłowski i inni. **Doprowadził do ujawnienia i przejęcia cennych materiałów archiwalnych ekspozytury Oddziału I polskiego Sztabu Głównego i innych organizacji kontrrewolucyjnych** (podkreśl. – A.W.)⁶⁰.*

Zasługuje również na podkreślenie znalezienie przez czekistów i przekazanie do archiwum NKWD BSRs materiałów archiwalnych z Kamienia Koszyrskiego. Naczelnikiem grupy operacyjno-czekistowskiej w Kamieniu Koszyrskim był Paweł Rodin, w którego aktach personalnych czytamy m.in.: *Rodin Paweł*

⁵⁶ *Ibidem*, t. 14616, k. 224.

⁵⁷ *Ibidem*, k. 225.

⁵⁸ *Ibidem*, k. 226–227.

⁵⁹ Chodzi zapewne o jakąś organizację ukraińską w Polsce, ewentualnie o Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne.

⁶⁰ *Ibidem*, t. 13587, k. 204.

Nikołajewicz, młodszy lejtenant bezpieczeństwa państwowego, zastępca naczelnika oddziału NKWD w Kamieniu Koszyrskim, członek WKP(b), w organach NKWD od 1927 r. Będąc naczelnikiem grupy operacyjno-czekistowskiej wraz z 25 żołnierzami wojsk straży granicznej, jeszcze zanim miasto zajęły jednostki RKKA, osobiście dowodził organizacją komitetów chłopskich. W czasie zajmowania miasta bezzwłocznie przystąpił do ujęcia elementu kontrrewolucyjnego w powiecie. Dzięki entuzjazmowi i zdecydowaniu potrafił wykryć i aresztować takich wybitnych kontrrewolucjonistów, jak wiceprezydenta Łodzi Arciszewskiego, członka PPS od 1930 r., który wskazał innych członków KC PPS. Aresztowano komendanta policji Lemieszewskiego, który także wskazał 13 osób, w tym 4 prowokatorów. Wykrył organizację kontrrewolucyjną OZON liczącą 60 ludzi. Podległa towarzyszowi Rodinowi grupa operacyjna przejęła 9 wagonów różnej broni i amunicji, w tym kilka dział, 50 cekaemów. W październiku osobiście zatrzymał na stacji kolejowej Kamień Koszyrski 2 wagony z dokumentami archiwalnymi, które należały do Ministerstwa Spraw Zagranicznych byłego rządu polskiego⁶¹.

Wolno sądzić, iż działalność grup operacyjno-czekistowskich mająca na celu unieszkodliwienie „elementów wrogich” okazała się bardzo skuteczna. Do 22 października 1939 r. aresztowano 4315 osób. Wśród nich znaleźli się: ziemianie, księża, osoby podejrzewane o szpiegostwo, szlachta (500 osób); reakcyjnie nastawieni przedstawiciele administracji, m.in. wojewodowie, starostowie, burmistrzowie (401 osób); kierownictwo policji, żandarmerii, straży granicznej i wywiadu wojskowego (716 osób); kierownictwo partii politycznych (640 osób); bandyci (125 osób); kułacy zbiegli z ZSRS i powiązani z wywiadem polskim (90 osób); agenci wywiadu i „prowokatorzy” (512 osób); białogwardziści i monarchiści⁶² (28 osób); agenci policji politycznej i żandarmerii (595 osób); agenci wywiadu niemieckiego (3 osoby); osadnicy związani z wywiadem polskim (117 osób); osoby podejrzewane o szpiegostwo (323 osoby); inny element kontrrewolucyjny (265 osób)⁶³.

Grupy operacyjno-czekistowskie zaprzestały swej działalności w listopadzie 1939 r. Ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRS, Beria, wydał 2 listopada 1939 r. rozkaz nr 001337 „O utworzeniu organów NKWD Zachodniej Białorusi”. Zgodnie z tym rozkazem utworzono zarządy NKWD obwodów: białostockiego, nowogródzkiego (13 grudnia 1939 r. – baranowickiego), pińskiego i wilejskiego. Zastępca ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS do spraw kadr, S. Krugłow, wydał 29 listopada 1939 r. rozkaz o utworzeniu NKWD w obwodzie brzesko-litewskim (od 13 grudnia 1939 r. – brzeskim).

Obsada kierownicza zarządów NKWD w zachodnich obwodach BSRS wyglądała następująco:

- obwód białostocki – były zastępca ludowego komisarza spraw wewnętrznych BSRS P. A. Gładkow (od 2 listopada 1939 r.), p.o. naczelnika Zarządu NKWD Siergiej Bielczenko (od 11 września 1940 r.), były naczelnik Zarządu NKWD w obwodzie baranowickim Aleksandr Misiuriew (od 19 grudnia 1940 do 15 marca 1941 r.);
- obwód baranowicki – były zastępca naczelnika Zarządu Wojsk Straży Granicznej NKWD Aleksandr Misiuriew (od 1 listopada 1939 r.), były naczelnik Za-

⁶¹ *Ibidem*, k. 231.

⁶² Chodzi o członków rosyjskich organizacji antysowieckich w Polsce.

⁶³ NARB, f. 4p, op. 1, t. 14616, k. 221.

rządu NKWD w obwodzie witebskim Prokofij Krysanow (od 19 grudnia 1940 do 15 marca 1941 r.);

- obwód wilejski – były zastępca naczelnika Zarządu NKWD w obwodzie witebskim A. Sokołow (od 2 listopada 1939 do 15 marca 1941 r.);
- obwód brzeski – były naczelnik oddziału NKWD BSRS Aleksiej Siergiejew (od 4 grudnia 1939 do 15 marca 1941 r.)⁶⁴.

Należy podkreślić, że wielu funkcjonariuszy grup operacyjno-czekistowskich pełniło jednocześnie funkcje naczelników lub zastępców naczelników obwodowych i rejonowych oddziałów NKWD⁶⁵. Tytułem ilustracji przytaczam życiorys naczelnika Oddziału Rejonowego NKWD w Stołpcach, Siergieja Sierowa: *Sierow Siergiej Siergiejewicz, urodzony 20 marca 1912 we wsi Piatkowo (obwód moskiewski). W 1935 r. ukończył Wyższą Szkołę Komunistyczną im. Kaganowicza w Moskwie. Młodszy lejtendant bezpieczeństwa państwowego. Od 1938 r. służy w organach bezpieczeństwa państwowego. Pracownik operacyjny 3 oddziału, zastępca naczelnika 4 działu 3 oddziału Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego NKWD BSRS (1938–1939), naczelnik oddziału powiatowego Zarządu NKWD w Stołpcach na obwód baranowicki (1939–1940), naczelnik oddziału rejonowego Zarządu NKWD w Stołpcach (od 1941 – Zarządu NKWD) BSRS na obwód baranowicki (1940–1941). Od 17 września 1939 r. dowodził grupą operacyjną nr 3 NKWD BSRS stacjonującą w Stołpcach. Zaginął w 1943 r.*⁶⁶. *Będąc naczelnikiem grupy operacyjnej w Stołpcach z chwilą wkroczenia jednostek RKKÁ na tereny Zachodniej Białorusi, dzięki umiejętnemu dowodzeniu ujawnił i aresztował 136 elementów kontrrewolucyjnych, wśród których przeważali agenci Oddziału II polskiego Sztabu Głównego, policji, kadra dowódcza, w tym kierownik organizacji „OZON” Samotyja, rezydent wywiadu polskiego Fedorowicz, komendant posterunku policji Krochmalczyk i inni. Zapewnił w powiecie bezpieczeństwo i prawidłowy przebieg prac związanych z wyborami do Zgromadzenia Ludowego. Grupa towarzysza Sierowa przejęła 416 sztuk różnego rodzaju broni palnej, w tym jeden cekaem. Towarzysz Sierow osobiście brał czynny udział w operacjach mających na celu aresztowanie wrogów ludu. Został przedstawiony do odznaczenia Orderem Czerwonej Gwiazdy*⁶⁷.

Struktura nowo utworzonych organów NKWD w terenie była następująca: kierownictwo NKWD – Zarządu NKWD; sekretariat, komitet partyjny, inspektorat mobilizacyjny i sztab miejscowej obrony przeciwlotniczej. Aparat Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego wyglądał następująco: oddział 1 (ochrona kierownictwa partii i rządu republiki i administracji obwodowej); oddział 2 (poufno-polityczny); oddział 3 (kontrwywiad); wywiad 5 (zagraniczny); oddział 7 (szyfrów i deszyfrowania, ochrony tajemnic państwowych, łączność); wydział ekonomiczny; 3 oddział transportowy; 2 oddział specjalny (technika operacyjna); 3 oddział specjalny (przeszukania, aresztowania, zewnętrzna obserwacja); oddział kadr; aparat pełnomocnika operacyjnego; wydział finansowy; jednostka administracyjno-gospodarcza⁶⁸.

⁶⁴ NKWD-MWD SSSR w borbie s banditizmom i woorużonnym nacionalistycznym podpołem na Zapadnoj Ukrainie, w Zapadnoj Biełarusi i Pribałtiki (1939–1956). Sbornik dokumentow, Moskwa 2008, s. 416.

⁶⁵ Zachodnia Białoruś 17 IX 1939–22 VI 1941. Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939, Warszawa 1988, s. 32.

⁶⁶ Szczęść i miecz otieczestwa, red.: W. I. Dementjeja, Mińsk 2006, s. 122.

⁶⁷ NARB, f. 4p, op. 1, t. 13587, k. 212.

⁶⁸ NKWD-MWD SSSR w borbie ..., s. 418.

Praca 2 i 3 oddziałów Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego BSRS skupiała się na interesujących nas zagadnieniach, a mianowicie: oddział 2 dział 1 – trockiści, prawica, zinowiewcy⁶⁹, byli członkowie WKP(b) i komsomołu; dział 3 – rosyjskie i polskie partie i organizacje antysowieckie; dział 4 – kościół i sekciarstwo; dział 5 – „niegdysiejsi ludzie” (fabrykanci, obszarnicy, handlarze, urzędnicy, prowokatorzy, policjanci, monarchiści, kadeci, kozaczyzna „biała”); dział 7 – młodzież, organy oświaty ludowej, uczelnie, organizacje sportowe; dział 10 – technika operacyjna i ewidencja; oddział 3 (kontrwywiad) dział 1 – podziemie polskie, dział 2 – podziemie niemieckie, dział 4 – szpiegostwo, dział 5 – kontrrewolucja białoruska i „biała”⁷⁰.

Według ówczesnego naczelnika Zarządu NKWD BSRS na obwód białostocki Siergieja Bielczenki, organom bezpieki przyświecał nadrzędny cel: *walka z wrogiem władzy sowieckiej podziemiem burżuazyjno-nacjonalistycznym, którego tron stanowią tzw. polskie klasy wyzyskiwaczy gotowe walczyć na życie i śmierć o odzyskanie utraconych przywilejów, majątku i pozycji w społeczeństwie*⁷¹.

W tym samym czasie NKWD przystąpiło do gromadzenia materiałów na temat ośrodków zagranicznych kierujących podziemiem polskim. Tak więc w maju 1940 r. na granicy sowiecko-litewskiej został aresztowany Władysław Wójcikowski, który zeznał, że wcześniej był we Francji i podczas pobytu w Paryżu dał się zwerbować przez kierownictwo Związku Walki Zbrojnej. Powierzono mu zadanie wyjazdu do okręgów warszawskiego, białostockiego i wileńskiego w celu podjęcia pracy na rzecz tworzenia struktur podziemnych. Wójcikowski zeznał również, że zostało utworzonych 5 okręgów ZWZ w strefie sowieckiej i niemieckiej⁷².

Wójcikowski zdradził wszystkie znane mu kryjówki podziemne w Białymstoku i Lidzie służące jako kanały przerzutowe do Paryża. W tym miejscu warto zatrzymać się na roli agentów i informatorów NKWD w zwalczaniu podziemia polskiego. Agentura stanowiła nad wyraz istotne narzędzie w tropieniu podziemia. Organy NKWD zawsze pokładały wielkie nadzieje w pracy z agentami. W maju 1940 r. Canawa pisał do Ponomarienki, że agent Edward R. (ps. „Różnicki”) po zwerbowaniu 25 kwietnia 1940 r. zawiadomił, że jest w posiadaniu informacji na temat powstańczej organizacji podziemnej, której jest członkiem. „Różnycki” przekazał NKWD listę imienną 25 członków tej organizacji. Grupa operacyjna NKWD w nocy z 19 na 20 maja 1940 r. dokonała aresztowania⁷³.

Za sprawą agentury wewnętrznej 8 sierpnia 1940 r. w Białymstoku NKWD aresztowało por. Zygmunta Rakowskiego, który był *przedstawicielem Białostockiego Sztabu Powstańczego*. Do jego aresztowania przyczyniła się agentka „Murawska”, która zwabiła Rakowskiego w zasadzkę⁷⁴.

Źródłem rekrutacji agentury były środowiska oficerów i żołnierzy Wojska Polskiego. Canawa informował Ponomarienkę, że w rejonie lidzkim działa *poliska organizacja nacjonalistyczna* z członkiem Stronnictwa Narodowego, Michałem Pod-

⁶⁹ W ten sposób określano domniemych i rzeczywistych „opozycjonistów” w partii komunistycznej. Nazwa pochodzi od Grigorija Zinowiewa, działacza bolszewickiego, który w latach 1925–1927 stworzył frakcję opozycyjną wobec Stalina. Został stracony w 1936 r.

⁷⁰ NKWD-MWD SSSR w borbie ..., s. 418.

⁷¹ *Ibidem*, s. 419.

⁷² NARB, f. 4p, op. 1, t. 16931, k. 214.

⁷³ *Ibidem*, k. 74.

⁷⁴ *Ibidem*, t. 16932, k. 199–200.

gajnym na czele. W celu rozbicia tego podziemia w jego szeregi infiltrowano agenta „Iwanowicza”, byłego sierżanta 77 pp. W rezultacie „Iwanowicz” ustalił, że we wsiach: Domejko, Dajnowa, Astrowła? [Ostrowia?], Czerniki, i na kolonii Zosin-Pohulanka istnieją grupy powstańcze, których uczestnicy są uzbrojeni⁷⁵. Na polecenie NKWD „Iwanowicz” podjął starania, by wejść w skład kierownictwa tej organizacji. W ostatecznym rozrachunku udało się uzyskać informacje na temat liczebności grupy i tożsamości jej członków (160 ludzi). „Iwanowicz” ustalił także, że grupa dysponuje m.in. następującą bronią: karabiny – 28, mousery – 7, rewolwery – 10, naboje – 5769, bagnety – 6, kindżały – 6, szable – 7⁷⁶.

Do weryfikacji danych uzyskanych od „Iwanowicza” zaangażowano agenta „Różyckiego”, który nawiązał kontakt z Podgajnym, jako rzekomy przyjaciel i współpracownik Jadwigi Stankiewicz, członkini Stronnictwa Narodowego w Wilnie. Działalność dwóch wspomnianych agentów doprowadziła do aresztowania przez NKWD Podgajskiego, który ostatecznie przyznał się do związku z organizacją podziemną w Lidzie⁷⁷.

Oprócz wykorzystywania poszczególnych agentów NKWD stosowało również metodę tworzenia całych grup operacyjnych, których członkowie mieli za zadanie przeniknięcie do struktur podziemia polskiego. Canawa informował 20 lipca 1940 r. Ponomarienkę, że NKWD w obwodzie białostockim wykryło organizację kontrrewolucyjną działającą m.in. w rejonach: wysokomazowieckim, czyżewskim i brańskim. Aby ujawnić członków tej organizacji w innych rejonach, utworzono specjalną grupę operacyjną, której powierzono m.in. zadanie przeniknięcia do centrali podziemia w Warszawie⁷⁸.

Stworzenie jeszcze jesienią 1939 r. zakrojonej na szeroką skalę sieci agenturalnej zaowocowało pewnymi sukcesami. W styczniu 1940 r. Canawa meldował Ponomariencie: *stwierdzono obecność powstańczej grupy terrorystycznej w rejonie głębockim obwód wilejski, która szykuje się do aktów terrorystycznych przeciwko miejscowym aktywom partyjno-sowieckim (...) W trakcie dochodzenia ustalono także, że organizacja powstańcza została powołana w październiku 1939 r. przez byłego szefa organizacji strzeleckiej w Głębokiem, Filenka Franciszka Norbertowicza, na rozkaz Warszawskiego Centrum Powstańczego. Rozkaz ten przekazał emisariusz tego centrum Leonowicz, były kapitan Wojska Polskiego. Leonowicz przybył z Warszawy do zachodnich obwodów Białorusi*⁷⁹. Canawa informował również o tym, że podziemie w Głębokiem nawiązało kontakt z J. Sobieszczukiem, jednym z kierowników organizacji podziemnej w Białymstoku. W związku z tą sprawą NKWD aresztowało 28 uczestników „organizacji powstańczej”, z czego 25 przyznało się do udziału w podziemiu⁸⁰.

W grudniu 1940 r. NKWD wykryło i zlikwidowało w obwodzie baranowickim *kontrrewolucyjną organizację powstańczą Komisariat Rządu Ziem Wschodnich Rzeczypospolitej*. Na skutek działań NKWD zostało aresztowanych 109 osób,

⁷⁵ *Ibidem*, k. 76.

⁷⁶ *Ibidem*, k. 78.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*, k. 101.

⁷⁹ *Ibidem*, k. 48.

⁸⁰ *Ibidem*, k. 49–50.

z czego 61 złożyło oświadczenia, że należy do *organizacji kontrrewolucyjnej*⁸¹. Według informacji NKWD, działalność tej struktury nosiła znamiona wyłącznie organizacji wywiadowczej, a jej kierownictwo miało się mieścić w Wilnie.

Na początku grudnia 1940 r. w ramach rozpracowania „Miotacze Granatów” w rejonie ostrowieckim (obwód wilejski) ujawniono i częściowo unicestwiono podziemną Tajną Polską Organizację Wojskową⁸². Podczas jej likwidacji skonfiskowano m.in.: 11 karabinów, 10 obciętych karabinów, 5528 nabojów, 6 pistoletów i 21 granatów. Aresztowano przy tym 27 osób. W trakcie dochodzenia stwierdzono, że organizacja powstała u schyłku 1939 r. w rejonie ostrowieckim, a jej przywódcami byli Czesław Kiedrowski, były oficera WP, i Józef Zieniewicz, były urzędnik polski. Obydwaj uniknęli aresztowania⁸³.

Sprawozdania i meldunki NKWD o likwidacji były drobiazgowo. Zawierały nie tylko dane osobowe członków, lecz również szczegółowe informacje na temat geografii i zasięgu działalności podziemia. NKWD z dużą starannością tworzyło rozbudowaną sieć agenturalną. W przyszłości przyczyniło się to do skutecznego i efektywnego tropienia i zwalczania konspiracji. Nie sposób jednak obecnie ustalić liczby wszystkich agentów oraz odtworzyć ich tożsamość i oceniać skuteczność działania każdego z nich. Dlatego też należy kontynuować badania w archiwach.

Zdarzało się, że zwerbowani przez NKWD agenci zrywali z czekistami. Przykładowo, podczas likwidacji przez NKWD działającej w obwodzie brzeskim organizacji „Legion Poleski”⁸⁴ okazało się, że jeden ze zwerbowanych przez czekistów członków tej organizacji, „Zorkij”, zwierzył się kierownikowi podziemia, Czesławowi Kosarskiemu, ze swej współpracy z NKWD i usiłował ukryć się, rozpowszechniając informacje o ucieczce za granicę⁸⁵.

Podsumowując, we wrześniu 1939 r. wkraczającym do Polski jednostkom Armii Czerwonej towarzyszyły grupy operacyjno-czekistowskie NKWD. Sowieckie organa bezpieczeństwa zamierzały rozwinąć na zajmowanych przez RKKa terenach szeroko zakrojoną działalność mającą na celu zaprowadzenie ładu sowieckiego. Aby to osiągnąć, podjęto kroki zmierzające do utworzenia potężnej sieci agenturalnej. Należy przyznać, że grupy operacyjno-czekistowskie generalnie podołały temu zadaniu, przeprowadzając masowe aresztowania „elementów wrogich”, zapobiegając wystąpieniom zbrojnym i tworząc sieć agenturalno-informacyjną. Począwszy od listopada 1939 r. grupy operacyjno-czekistowskie były rozwiązywane. W ich miejsce powstały organy NKWD, które kontynuowały działalność wymierzoną przede wszystkim przeciwko podziemiu polskiemu.

Anatol Wialiki

⁸¹ *Ibidem*, k. 145–148.

⁸² *Ibidem*, k. 165–170. Chodzi o Polską Organizację Wojskową, utworzoną w 1914 r. przez Józefa Piłsudskiego.

⁸³ *Ibidem*, k. 168–169.

⁸⁴ Taką nazwę nosiła jedna z polskich organizacji podziemnych działających w latach 1939–1940 w województwie poleskim.

⁸⁵ NARB, f. 4p, op. 1, t. 16928, k. 75.